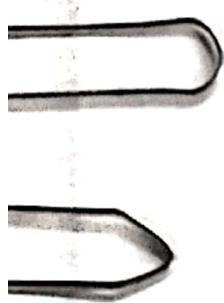

B.A. III - Sociology - Paper 11 - Module - 2

AJ Religion : Emile Durkheim

प्रकरण

४

एमिल डुरखाईम

(Emile Durkheim, 1858 - 1917)

प्रास्ताविक

आँगस्त कॉम्स्टचा वारसा चालविणारा, समाजशास्त्रात वैज्ञानिक अभ्यासपद्धतीचा पुरस्कार करणारा आणि सामाजिक वर्तनाचा सत्यसंकल्पनेद्वारे विचार करणारा एक महान फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ म्हणून एमिल डुरखाईमकडे पाहिले जाते. कॉम्स्टप्रमाणेच डुरखाईम हा प्रत्यक्षवादी विचारकंत होता. त्याच्या मते, सामाजिक संघटनांचे स्वरूप अतिशय गुंतागुंतीचे असल्याने ते काल्पनिक गोष्टीच्या आधारे स्पष्ट करता येत नाही. अशा वेळी वैज्ञानिक अभ्यासपद्धतीने माहिती जमा करणे आवश्यक असते यावर डुरखाईमने अधिक भर दिला. त्यामुळे च प्रथमतः असे म्हणावे लागेल की, समाजशास्त्राला अधिक सामाजिक व शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त करून देण्यामध्ये डुरखाईमचा सिंहाचा वाटा आहे.

डुरखाईमचे जीवनचरित्र

एमिल डुरखाईमचा जन्म १५ एप्रिल, १८५८ रोजी फ्रान्समधील लौरेन या प्रांतातील 'एपिनिल' या ठिकाणी रऱ्बीज कुटुंबात झाला. त्याचे घराणे ज्यू पंथीय असल्याने आणि त्याच्यावर लहानपणापासून अनेक धार्मिक संस्कार झाल्यामुळे डुरखाईमने धर्मग्रंथांचा अभ्यास करण्याकडे आपले लक्ष केंद्रित केले. एका अर्थी आपल्या कुटुंबाचाच वारसा पुढे चालविण्याचा निर्णय त्याच्याकडून बालवयातच घेतला गेला. वयाच्या १३ व्या वर्षी डुरखाईम एका कॅथॉलिक शिक्षिकेच्या सहवासात आल्यानंतर त्याच्यावर कॅथॉलिक विचारसरणीचा खूप प्रभाव पडला. परंतु त्याने सर्व धार्मिक विचारसरणीच्या बंधनापासून स्वतःला सावरले. धर्माकडे तो एक सामाजिक घटना म्हणून पाहू लागला. अर्थात, त्याच्यावर लहानपणापासून धर्माच्या शिकवणुकीचा जो प्रभाव पडलेला होता त्याचा मात्र त्याने नेहमीच आदर केला. १८७९ मध्ये डुरखाईमला 'इकोल नॉर्मल सुपिरियर डी पॅरिस' या फ्रान्समधील शिक्षणक्षेत्रात आघाडीवर असलेल्या प्रतिष्ठित शिक्षण-संस्थेत प्रवेश मिळाला. या शिक्षणसंस्थेत त्याचा हेन्री बर्गसिन (जीवनवादी तत्त्वज्ञ), जीन जॉरेस (समाजवादी नेता), पायरी जॅनेट (मानसशास्त्रज्ञ), गोब्लॉट (तत्त्वज्ञ) इत्यादी तरुण बुद्धिमान मित्रांवरोबर परिचय झाला. ही शिक्षणसंस्था म्हणजे फ्रान्समधील बुद्धिवंतांचे आगर होते. डुरखाईम हा अत्यंत अभ्यासू, तल्लख बुद्धिमत्तेचा आणि विशिष्ट ध्येयाने प्रेरित झालेला विद्यार्थी होता. त्यामुळे तेथील आपल्या मित्र कंपनीत तो 'अध्यात्मवादी'

(Metaphysician) या टोपण नावाने ओळखला जाऊ लागला. या शिक्षणसंस्थेत पदवी-पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर दुरखाईम उच्च शिक्षणासाठी जर्मनीला गेला. तिथे त्याने अर्धशास्त्र, सांस्कृतिक मानवशास्त्र, लोकसाहित्य, समूह मानसशास्त्र इत्यादी विषयांचा अभ्यास केला. याच सुमारास आपल्या जीवनात आपणास काय साधावयाचे आहे, यासंबंधीचे त्याचे विचार स्पष्ट होत गेले. मानवसमाजाचे शास्त्रशुद्ध अध्ययन हेच त्याने आपले जीवितकर्तव्य मानले. १८८२ व १८८७ या दरम्यान, दुरखाईमने जर्मनीमधील विविध शिक्षणसंस्थांमध्ये तत्त्वज्ञान हा विषय शिकविला. जर्मनीतील वास्तव्याबाबत अनेक लेख लिहिले. त्यामुळे सामाजिक शास्त्रांमधील तो आघाडीवरचा विचारवंत म्हणून ओळखला गेला.

जर्मनीहून फ्रान्सला परतल्यानंतर १८८७ मध्ये त्याची फ्रान्समधील बोर्डेक्स (Bordeaux) विद्यापीठात समाजशास्त्र विषयाचा प्राध्यापक म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. या सुमारास दुरखाईमचा विवाह ल्युसी ड्रेफस (Louise Dreyfus) हिच्याशी झाला. या उभयतांना एक मुलगा व एक मुलगी अशी दोन अपत्ये झाली. दुरखाईमला सुविद्य व सालस अशी पली लाभल्याने त्याचे वैवाहिक जीवन सुखी-समाधानी होते. सकतीच्या लष्करभरतीमुळे दुरखाईमच्या मुलास सैन्यदलात प्रवेश करावा लागला. परंतु, दुर्दैवाने पहिल्या महायुद्धात मुलाचा अंत झाला. त्याचा त्याला जबरदस्त धक्का बसला. १९१३ मध्ये त्याला त्याच्या 'De La Division De Travail Social' या अत्यंत दर्जेदार ग्रंथावर पीएच. डी. हा बहुमानाचा किताब मिळाला. बोर्डेक्स विद्यापीठात सुमारे ९ वर्षे प्राध्यापकाची नोकरी केल्यानंतर दुरखाईमला पदोन्नती मिळून सामाजिक विज्ञानातील 'Full Professorship' हा दर्जा प्राप्त झाला. फ्रान्समध्ये असे पद प्रथमतःच निर्माण केले गेले. तसेच, १९९३ मध्ये दुरखाईमसाठी 'Science of Education and Sociology' च्या अंतर्गत शिक्षण मंत्रालयाच्या आदेशाने एक खास पद निर्माण करण्यात आले. यावरून आपणास दुरखाईमचे विषयावरील प्रभुत्व तसेच समाजातील प्रतिष्ठा समजू शकेल. अशा या प्रतिभासंपन्न असाधारण बुद्धिमत्ता लाभलेल्या समाशास्त्रज्ञाचे १५ नोव्हेंबर, १९१७ रोजी निधन झाले. दुरखाईमच्या मृत्यूनंतर समाजशास्त्रातील त्याचे अपूर्ण कार्य त्याच्या सुविद्य पलीने पूर्ण केले.

एमिल दुरखाईमची ग्रंथसंपदा

'सामाजिक सत्य' हा समाजशास्त्राचा मुख्य अभ्यासविषय आहे, यावर अधिक भर देऊन एमिल दुरखाईम या फ्रेंच विचारवंताने अनेक ग्रंथांची निर्मिती करून त्याआधारे आपले समाजशास्त्रीय विचार स्पष्ट केले. त्याने लिहिलेल्या विविध समाजशास्त्रीय ग्रंथांचा नामोल्लेख खालीलप्रमाणे करता येईल.

१. १८९३ मध्ये 'De La Division De Travail Social' या ग्रंथावर त्याला पीएच. डी. ही बहुमानाची पदवी मिळाली. यामध्ये त्याने आर्थिक दृष्टिकोणावर भर न देता सामाजिक श्रमविभाजनाचे विस्तृत विश्लेषण केले. दोन खंडांमध्ये हा ग्रंथ लिहून पहिल्या

त्याच्या या सिद्धांतावर अनेकांनी टीकादेखील केली. उदा. (१) दुरखाईमने आत्महत्ये-संबंधीचा विचार केवळ मध्यम व उच्च वर्गातील समाजासंबंधीच केलेला आहे. त्याच्या मते, जेथे सर्व सुखे आहेत तेथेच व्यक्ती बेफिकीर होतात आणि आत्महत्येचा विचार करतात. (२) सुख व अमर्यादित भौतिक संपत्ती आणि आत्महत्या यासंबंधीचा दुरखाईमचा वरील विचार लक्षात घेतला तर असे निर्दर्शनास येते की, दुरखाईम अप्रत्यक्षपणे सामाजिक विषमतेचे समर्थन करतो. (३) अनुकरण हे आत्महत्येचे कारण होऊ शकत नाही. हे जर विषमतेचे समर्थन करतो. आत्महत्येचे कारण असेल तर जेथे आत्महत्येचे प्रमाण अधिक आहे त्या भागाजवळील समाजात ते अधिक दिसायला हवे, परंतु प्रत्यक्षात तसे दिसत नाही.

अशा प्रकारे आपणास दुरखाईमच्या आत्महत्या सिद्धांताचे वरीलप्रमाणे मूल्यमापन करता येईल. जरी या सिद्धांतावर टीका करण्यात आली तरी शेवटी असा निष्कर्ष काढता येईल की, दुरखाईमने भूतकाळाचा आधार घेऊन वर्तमानकाळाशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न केला. तसेच, प्रचलित सामाजिक परिस्थिती आत्महत्येस कशी जबाबदार असते हे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे दुरखाईमचे आत्महत्येसंबंधीचे विचार टीकास्पद असले तरी ते प्राप्त परिस्थितीत अतिशय महत्वपूर्ण समजले जातात.

(३) धर्मविषयक सिद्धांत (धर्मसंबंधीचे विचार) (Theory of Religion)

दुरखाईमने १९१२ मध्ये 'The Elementary forms of Religious Life' हा ग्रंथ लिहून त्यामध्ये धर्मसंबंधीचे सखोल विवेचन करताना धर्माचे स्वरूप, धर्माची निर्मिती, त्याचा समाजजीवनावरील प्रभाव आणि धर्माची कार्ये इत्यादीचा आढावा घेतला. धर्म म्हणजे सामूहिक प्रतिनिधित्वाचा अंश तसेच ते एक सामाजिक सत्य असून ती एक सामाजिक घटनाच आहे, असा प्रमुख विचार मांडला. धर्मविषयक सिद्धांतामध्ये दुरखाईमने 'समाज हीच देवता आहे' असे मानून धर्मातील पूजाअर्चा, होमहवन, ईश्वरभक्ती या सर्व कल्पनांना फाटा दिला. तसेच टायलर, मॅक्स मूल्लर, फ्रेझर इत्यादी विचारवंतांचे धर्मविषयक विचार अशास्त्रीय होते असे मानून त्या विचारांचे खंडन केले. उदा. 'दिव्य प्राण्यावरील श्रद्धा म्हणजे धर्म' (Religion is the Belief in Super Natural Beings) हे एडवर्ड टायलरचे मत खोडून काढले. तसेच, निसर्गातील प्रत्येक वस्तू आत्मा किंवा दैवीशक्ती आहे, हा मॅक्स मूल्लरचा विचारदेखील खोडून काढला आणि आपला धर्मविषयक सिद्धांत मांडताना धर्माचे स्वरूप (व्याख्या) धर्माची निर्मिती आणि त्याची कार्यात्मक भूमिका यासंबंधी विवेचन केले. त्याचा खालीलप्रमाणे आढावा घेता येईल.

धर्माची व्याख्या अथवा स्वरूप

एमिल दुरखाईमने धर्माची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली, "धर्म म्हणजे प्रवित्र वस्तूंच्या संदर्भातील श्रद्धा आणि प्रथा यांची एकात्म पद्धत आहे. अशा समान श्रद्धा आणि प्रथांवर विश्वास ठेवणाऱ्या सर्व व्यक्ती एका समान नैतिक समुदायात परस्परसंबंधातून बांधल्या जातात. धर्माच्या विकासासाठी श्रद्धा व प्रथांची आवश्यकता असते." या व्याख्येवरून

दुरखाईम असे सूचित करतो की, धर्म म्हणजे सामूहिक प्रतिनिधित्वाचा एक भाग असून धर्मामुळे व्यक्तीला समाजात निश्चित असा दर्जा प्राप्त होतो. सामाजिक आदर्शाची निर्मिती धर्माकडून केली जाते. त्याचप्रमाणे धर्म हा मानवसमाजावर विविध श्रद्धा आणि प्रथा इत्यादींद्वारे नियंत्रण ठेवून सामाजिक ऐक्य वाढविण्यास मदत करतो. त्यामुळे दुरखाईमने धर्माचा उल्लेख एक आवश्यक व मूलभूत अशी सामाजिक संस्था असा केला आहे. त्याने धर्माचा वस्तुनिष्ठ दृष्टीने इतका व्यापक अभ्यास केला की, त्यातून 'धर्माचे समाजशास्त्र' (Sociology of Religion) उदयास आले.

धोडक्यात, धर्माकडून समाजातील विविध आदर्शाची निर्मिती केली जाते; सर्वांच्या इच्छा-आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व धर्माकडून केले जाते. सण, उत्सव, यात्रा, समारंभ इत्यादींमधून धर्म प्रकट होत असतो. धर्म ही केवळ सामाजिक बाब नसून ते सामाजाचे ईश्वरीय रूप आहे. अशा प्रकारे दुरखाईमने आपल्या धर्माच्या व्याख्येवरून धर्माचे स्वरूप विशद केले.

धर्माची उत्पत्ती आणि प्रचलित धर्मविषयक विचारांचे खंडन

दुरखाईमने आपला धर्मविषयक सिद्धांत मांडताना धर्माची व्याख्या अथवा स्वरूप स्पष्ट केल्यानंतर धर्माच्या उत्पत्तीसंबंधी मांडलेल्या प्रचलित विचारांचे खंडन करून स्वतःचा धर्मविषयक दृष्टिकोण सविस्तरपणे मांडला. धर्माच्या उत्पत्तीसंबंधी त्या काळात दोन प्रमुख सिद्धांत प्रचलित होते. उदा. (१) एडवर्ड टायलरचा सर्वात्मवाद (Animism) आणि (२) मॅक्स मूल्लरचा निसर्गवाद (Naturism). सर्वात्मवादानुसार निसर्गातील प्रत्येक वस्तू आत्मा किंवा दैवीशक्ती आहे, असे मानून आत्म्याची पूजा हेच धर्माचे मूळ स्वरूप समजण्यात आले. तर निसर्गवादानुसार निसर्गातील शक्तीची पूजा हेच धर्माचे मूळ स्वरूप मानले गेले. दुरखाईमला हे दोन्ही विचार मान्य नव्हते, कारण या दोन्ही विचारांमध्ये अथवा सिद्धांतामध्ये धर्माचे स्वरूप हे आत्मा आणि निसर्गातील शक्ती अशा काल्यनिक गोष्टीच्या आधारे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न झाला आहे. त्यामुळे दुरखाईमने पूर्वी मांडण्यात आलेल्या धर्मविषयक विचारांचे खंडन करून ते विचार अशास्त्रीय व अपुन्या ज्ञानावर कसे आधारित होते हे पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्याने आपल्या धर्मविषयक सिद्धांताची मांडणी करताना धर्माचे विभाजन, समाजजीवनावर धर्माचा प्रभाव आणि धर्माची कार्ये इत्यादींचे सखोल विवेचन केले आहे.

दुरखाईमच्या धर्मविषयक संकल्पनेचे विश्लेषण

(Analysis of Religious Concept by Durkheim)

दुरखाईमच्या मते, सामूहिक जीवनातील सर्व वस्तू किंवा घटनांची विभागणी ही दोन मुख्य प्रकारांत होत असते. हे दोन प्रकार म्हणजे पावित्र्य आणि अपावित्र्याची कल्पना होय. त्याच्या मते, पावित्र्याची कल्पना (Sacred Concept) हा धर्माचा मूलाधार आहे. परंतु याचा अर्थ, धर्माचे ठरविलेली प्रत्येक पवित्र वस्तू अलौकिक किंवा अतिमानवी असते असे मात्र नाही. धार्मिक श्रद्धा, विधी, सण, समारंभ इत्यादींद्वारे पवित्र व अपवित्र अशा

वस्तुंच्या संबंधीची माहिती सामूहिक पद्धतीने दिली जाते. या सर्व गोष्टी काळ्यनिक असल्याने त्यांना वास्तवतेचा आधार नाही असे मत मांडले. असे असले तरी धर्माचा जास्तीतजास्त भाग पवित्र वस्तूंशी संबंधित असतो. उदा. धर्माचे चिन्ह. थोडक्यात, पवित्र वस्तूमागे सामूहिक भावनेचा आविष्कार पाहावयास मिळतो. डुरखाईमच्या मते, व्यक्ती पवित्र वस्तूंचा आदर राखतात, तसेच त्यांच्या अधीन होतात. अशा आदर्श गोष्टीचे नेहमी पालन करण्याचा व्यक्तीकडून प्रयत्न केला जातो. या संदर्भात डुरखाईमने कोणताही धर्म हा पावित्र्याशी संबंधित असतो असे मत मांडले. पवित्र गोष्टीतून मानव व समाजकल्याण अभिप्रेत असते, म्हणूनच त्याने पवित्र वस्तूंशी संबंधित गोष्टीना धर्म मानले.

पवित्र वस्तू अथवा पावित्र्याची कल्पना याबरोबरच धर्मविषयक संकल्पना मांडताना डुरखाईमने अपावित्र्याची कल्पना (Profane Concept) अथवा अपवित्र वस्तू कोणत्या, याविषयी पुढील मत मांडले. 'ज्या वस्तू साधनभूत मानल्या गेल्या असून ज्यांचा आर्थिकदृष्टीने विचार केला जातो, त्यास 'अपवित्र वस्तू' असे म्हटले जाते.' उदा. सर्व आर्थिक क्रिया अथवा अपवित्र वस्तू म्हणजे वाईट अथवा अधर्माशी संबंधित असणारे वर्तन होय. पार्सन्सच्या मते, पवित्र आणि अपवित्र हे केवळ वस्तूंचे विभाजन नसून ते दृष्टिकोणाचे विभाजन आहे. पवित्र वस्तूंचा साधन म्हणून उपयोग करता येत नाही, मात्र धार्मिकदृष्ट्या त्यांना अधिक महत्त्व असल्याने अपवित्र वस्तूपासून वेगळे ठेवलेले असते.

अशा प्रकारे डुरखाईमने धर्माचे विश्लेषण पवित्र व अपवित्र वस्तू अथवा घटनांच्या संदर्भात केले. याशिवाय, धर्मामध्ये श्रद्धा (Belief) आणि संस्कार किंवा विधी (Rituals) या दोन पैलूंचा विचार मांडला. त्याच्या मते, हे दोन्ही पैलू परस्परपूरक आहेत. श्रद्धा ही पवित्र वस्तूंशी संबंधित असते तर संस्कार हा पवित्र वस्तूंच्या अनुरोधाने केलेल्या क्रियेशी संबंधित असतो. यादृष्टीने धर्म म्हणजे विश्वास आणि त्यासंबंधी क्रियांची एक व्यवस्थित पद्धत आहे असे म्हणता येते. चांगले आचार व चांगले विचार यांचे मिश्रण म्हणजे धर्म होय. डुरखाईमच्या मते, आधुनिक काळातील धर्माची उत्पत्ती आदिवासी समाजात आढळणाऱ्या विविध प्रथांमधून झाली असल्याने त्या प्रथांचा आढावा घेणे आवश्यक आहे. यासाठी डुरखाईमने ऑस्ट्रेलियातील अरुंटा (Arunta) जमातीचा अभ्यास केला. या जमातीच्या आचार-विचारांतून मौलिक स्वरूपाची माहिती धर्मसंबंधाने प्राप्त होते. या जमातीतील लोक सण-समारंभाच्या निमित्ताने एकत्र येतात. समूहात एकत्र आल्यामुळे आचार-विचारांत समानता येते. त्यांच्यातील संघटितपणामुळे त्यांना नवीन चेतना मिळते. अशा सामूहिक शक्तीपुढे सर्वांना नतमस्तक बहावे लागते. यातूनच समूह श्रेष्ठता वाढत जाते. समूहाविषयी व्यक्तीच्या मनात भीती व आदरयुक्त भावना जागृत होते. त्यालाच डुरखाईमने 'धर्म प्रतीक' अथवा 'धार्मिक अद्भुती' असे मानून त्यानुसार धर्मविषयीची धारणा स्पष्ट करता येते असे मत मांडले. अर्थातच, त्यासाठी त्याने आदिम समाजातील विविध कुलांचा, त्यातील विविध कुलचिन्हांचा, तसेच कुलदेववाद इत्यादीचा आढावा घेतला. त्यावरून या समाजात अनेक कुले (Clans) असून प्रत्येक कुलाचे निश्चित असे

कुलप्रतीक (Clan Symbol) (उदा. एखादा दगड, एखाद्या प्राण्याचे अथवा पक्ष्याचे चित्र, लाकडाचे तुकडे इत्यादी) आणि अशा कुलप्रतीकास पावित्र्य प्राप्त होऊन व्यक्तीच्या मनामध्ये त्याबद्दल आदराची भावना निर्माण होते. यादृष्टीने कुलदेववादाकडे (Totemism) पाहिले पाहिजे असे डुरखाईमचे मत होते.

थोडक्यात, कुलदेव (Totem) म्हणून ज्यान्यावर श्रद्धा असते त्यापासून आपली व आपल्या कुलाची निर्मिती झाली असावी त्यामुळे त्याला पवित्र मानण्याची प्रथा रुढ. झाली. त्यातूनच धर्माची निर्मिती झाली असे डुरखाईमला वाटते. कुलप्रतीक अथवा कुलचिन्ह हे एक प्रकारे समूहजीवनाचे चिन्ह मानले जाते. कुलदेववादाच्या आधारावरच पवित्र आणि अपवित्र वस्तुमध्ये भेद निर्माण झाला. सर्व धर्माचे मूळ हे देववादातच सापडते असे त्याचे मत होते. त्यावरून त्याने “कुलदेववाद म्हणजे सर्व धर्माचे प्राथमिक रूप असून ते एखाद्या समूहाच्या सामूहिक प्रतिनिधित्वाचे प्रतीक असते.” असा विचार प्रकट केला. याचाच अर्थ, धर्माचा संबंध कोणत्याही व्यक्तीशी नसून तो व्यक्तीच्या सामूहिक जीवनाशी असतो असे निर्दर्शनास येते. या संदर्भात सोरोकिन याने असे म्हटले हे की, “समाज स्वतःच धर्माचा मूळ स्रोत आहे. धार्मिक कल्पना आणि अन्य काहीही नसून केवळ समाजाची प्रतीके आहेत. पवित्र किंवा ईश्वर समाजाचे मानवारोपित स्वरूपच आहे. धर्माचे भरीव सामाजिक कार्य म्हणजे सामाजिक एकतेची उत्पत्ती, त्याची पुनर्स्थापना आणि सातत्य टिकविणे हे आहे.” यावरून असे स्पष्ट होते की, ‘धर्म हा व्यक्तिविशिष्ट असत नाही तर समाज हाच धर्माचा आधार असतो.’ यातूनच धर्मावर विश्वास असणाऱ्यांचा एक नैतिक समूह निर्माण झालेला दिसून येतो.

धर्माची कार्ये (भूमिका) (Functions of Religion)

धर्म ही एक सामाजिक बाब अथवा घटना असल्यामुळे डुरखाईमने धर्म संकल्पनेचे सखोल विवेचन करताना धर्माची विविध कार्ये सविस्तरपणे स्पष्ट केली आहेत. त्याच्या मते, या कार्याच्या अनुषंगाने धर्मामुळे मानवी जीवनाचे पवित्र आणि अपवित्र असे दोन भाग पडतात. ‘पवित्र गोष्टींचे पावित्र राखणे आणि अपवित्र कार्यापासून बाजूला राहणे’ अशी धर्माची शिकवण असल्याने एक प्रकारे धर्म सामूहिक आदर्शाची निर्मिती करून व्यक्तीना एकत्र आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करतो असे डुरखाईमचे मत आहे. या पाश्वर्भूमीवर डुरखाईमने धर्माची खालील प्रमुख चार सामाजिक कार्ये सांगितली आहेत.

१. शिस्त लावणे. (धर्माच्या नियमांचे पालन करणे.)

२. एकात्मंता निर्माण करणे. (धार्मिक समारंभाच्या निमित्ताने एकत्र येणे.)

३. समाजात दृढता निर्माण करणे. (समाजाच्या रुढीपरंपरांचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतर होत राहते.) ~~यांगाले याई / पवित्र आणि पवित्र धर्म~~

४. भावनांवर नियंत्रण ठेवणे. (विधायक कार्यास प्रेरणा आणि अपवित्र कार्यापासून दूर

राहण्याची अनुज्ञा.) यावरून असे स्पष्ट होते की, धर्म हा व्यक्तीमध्ये सामूहिक आदर्शाची

डुरखाईम ; धर्म हे कृतमाजाचे दृश्यवती कृपा होय.

४) दैववादी आत्महत्या (Fatalistic Suicide)

आत्महत्येच्या या प्रकारामध्ये व्यक्ती स्वतःच्या जीवनामध्ये आलेल्या अपयशान्ये खाश (दोष) दुग्धाच्या माथी फोडते आणि निराशेपोटी स्वतःचे जीवन संपविते. उदा. मनापासून कष्ट न करता अपयश आल्यास देव अथवा नशिवावर विश्वास ठेवून आत्महत्या केली जाते. सध्याच्या संमिश्र समाजात दैववादी आत्महत्या अधिक प्रमाणात घडून येतात.

आत्महत्येच्या वरील चार प्रमुख प्रकारांचा परामर्श घेतल्यानंतर डुरखाईम अशा निष्कर्षाप्रत पोहचतो की, समाजातील सर्वन व्यक्ती आत्महत्या या विचाराला बळी पडत नाहीत. ज्यांना बदलत्या परिस्थितीत समायोजन साधणे शक्य होत नाही अशाच व्यक्ती आत्महत्येचा मार्ग अवलंबितात.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न – ३

- १) डुरखाईमने आत्महत्येसंबंधी विवेचन करणारा कोणता ग्रंथ लिहिला?
- २) डुरखाईमच्या मते, आत्महत्या ही कोणती घटना असून ती केंव्हा केली जाते?
- ३) डुरखाईमने आत्महत्येचे किती व कोणते प्रकार सांगितले?
- ४) परहितवादी आत्महत्या म्हणजे काय?
- ५) डुरखाईमने आत्मकेंद्रित आत्महत्तेची कोणती उदाहरणे सांगितली आहेत?

४.२.४ डुरखाईमचा धर्माचा सिद्धांत (धर्मसंबंधीचे विचार) (Theory of Religion)

डुरखाईमने १९१२ मध्ये "The Elementary Forms of Religious Life" हा ग्रंथ लिहून त्यामध्ये धर्माचे स्वरूप, धर्माची निर्मिती, धर्माचा समाज जीवनावरील प्रभाव आणि धर्माची कार्ये इत्यादीचा आढावा घेतला. “‘धर्म म्हणजे सामूहिक प्रतिनिधीत्वाचा अंश तसेच ते एक सामाजिक सत्य व सामाजिक घटना आहे’” असा प्रमुख विचार मांडला.

डुरखाईमने आपल्या धर्मविषयक सिद्धांतामध्ये “समाज हिच देवता आहे” असे मानून धर्मातील पूजा-अर्चा, होम हवन, ईश्वरभक्ती या कल्पनाना फाटा दिला. निसर्गातील प्रत्येक वस्तूत आत्मा किंवा दैवी शक्ती आहे हा मॅक्समुल्लरचा विचार खोडून काढला आणि “धर्म म्हणजे पवित्र वस्तुच्या संदर्भातील श्रद्धा व प्रथा यांची एकात्म पद्धत” अशी धर्माची व्याख्या सांगितली. तसेच पवित्र गोष्टीमध्ये अथवा कार्यामध्ये सहभाग हे धर्माचे सामाजिक कार्य मानले.

धर्माच्या विकासासाठी श्रद्धा व प्रथांची आवश्यकता असले. समान श्रद्धा आणि प्रथावर विश्वास ठेवणाऱ्या सर्व व्यक्ती एका समान नैतीक समुदायात परस्पर संबंधातून बांधल्या जातात. श्रद्धा व प्रथांमुळे लोक एकत्र येवून पवित्र गोष्टींचा विचार करतात. श्रद्धा व धार्मिक विधी सामूहिकपणे केल्याने धर्माचा विकास होतो अशी महत्वपूर्ण विचारप्रणाली डुरखाईमने प्रकट केली.

धर्माची उत्पत्ती :

डुरखाईमपूर्वी एडवर्ड टायलर आणि मॅक्समुल्लर या विचारवंतांनी निसर्गातील प्रत्येक वस्तूत आत्मा किंवा

या शक्ती आहे असे मानव आत्माची पूजा केला घारीमे युक्त करण्याचा समर्जनावाला उपाय आहे. त्याचा योग, धार्मिक योग, विद्यावाची माहणी नाही वर या यांनी अपारीत जास्त भाग पवित्र वस्तुशी संबंधित असतो. पानित्राची कल्पना हाच धर्मचा मुलाधार आहे. धर्माचा अपारीत जास्त भाग पवित्र वस्तुशी संबंधित गोष्टीना धर्म पवित्र गोष्टीतूनच मानव आणि समाजकल्याण अभिषेत असते. त्यामुळेच त्याने पवित्र वस्तुशी संबंधित गोष्टीना धर्म मानले. उदा. धर्माची पवित्र विनेने प्रथापांपर्या. त्याने खुल्याहाचा संबंध गुढ ठिका पवित्र शक्तीशी जोडण्याचा प्रयत्न केला. याचाठी डुरखाईमने ऑरंटेलियातील अरुंटा (Arunta tribe) जमातीचा अभ्यास करून या जमातीमधील व्यक्ती साणसमांभाच्या निगिताने एकत्र थेतात. त्यांन्यामध्ये समृह श्रेष्ठता वाढते, अशा धर्म शक्तीपुढे व्यक्ती नवमरत्नक होतात असे स्पष्ट केले. याचाचा धर्मावर विश्वास असणाऱ्यांचा एक नैतिक समृह उदयास येतो.

शेवटी डुरखाईमने धर्म म्हणजे समाजाची पूजा असे मानून धर्माचे भारीव कार्य समाजात एकता राखणे, समाजात दृढता निर्माण करणे, विधायक कार्याला प्रेरणा देणे, अपवित्र कार्यापासून दूर राहण्याची अनुज्ञा देणे आणि धर्माच्या नियमांचे पालन करणे यासंबंधी सविस्तर विश्लेषण केले. या संदर्भात सोरोकिनने 'समाज हाच धर्माचा आधार असतो' असे म्हटले तर डुरखाईमने धर्मकडूनच आदर्श समाज स्थापन केला जातो हा महत्त्वपूर्ण विचार मांडला त्यामुळे डुरखाईमचा धर्म सिद्धांत म्हणजे समाजशास्त्राला त्याने दिलेली अमूल्य देणगीच आहे असे मानले जाते. डुरखाईमने शेवटी असे स्पष्ट केले आहे की, "आपण धार्मिक भावनेनाबत नौदिक पर्याय शोधले पाहिजेत की, जे अधिक कालावधीसाठी व नैतिक कल्पनांसाठी वाहन म्हणून ठरतील."

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- १) एमिल डुरखाईमने धर्माशी निगडीत कोणता ग्रंथ लिहिला?
- २) डुरखाईमने धर्माविषयक सिद्धांतामध्ये कोणत्या कल्पनाना फाटा दिला?
- ३) डुरखाईमने धर्माची व्याख्या कशी केली आहे?
- ४) डुरखाईमच्या मते, धर्माच्या विकासासाठी कोणती गोष्ट आवश्यक आहे?
- ५) डुरखाईमने धर्माचा मुलाधार कोणता सांगितला?
- ६) डुरखाईमने कुलचिन्हाचा संबंध कशाशी जोडला आहे?

४.३ सारांश :

या घटकात आपण फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल डुरखाईम याने दिलेली सामाजिक सत्याची वैशिष्ट्ये अभ्यासली व त्या नियमांचे निरीक्षण केले. डुरखाईमचा श्रमविभाजन सिद्धांत अभ्यासून सामाजिक एकतेशी या संकल्पनेचा संबंध कसा आहे हे पाहिले. डुरखाईमच्या आत्महत्या या सिद्धांताद्वारे आत्महत्या ही व्यक्तीगत बांब नाही तर ती एक सामाजिक घटना आहे हे समजावून घेतले. शेवटी डुरखाईमचा धर्माचा सिद्धांत पवित्र वस्तुंच्या संदर्भातील श्रद्धा व प्रथा यांची एकात्म पद्धत असून सर्व व्यक्ती एका समान नैतिक समुदायात परस्पर संबंधातून बांधल्या जातात हे समजावून घेतले.

१) युद्धाभियाचारी क्रियेची वेबरने केली घ्याऱ्या तिळा.

२) मूल्याभियुक्त क्रियेचा अर्थ विशद वरा.

३) परंपरावादी सामाजिक क्रियेचे उदाहरण द्या.

५.३.२ धर्माचे समाजशास्त्र (Sociology of Religion)

मैक्स वेबरचे ज्ञानाच्या समाजशास्त्रातील सर्वात मौल्यवान योगदान म्हणजे त्याचे धर्माच्या समाजशास्त्राबाबतचे विचार होय. समुदायाच्या अनुभविक नैतिक तत्वांचा आणि त्या समुदायातील आर्थिक व्यवस्थांचा परस्परांशी कमालीचा निकटचा संबंध असतो असे वेबरचे मत होते. त्यानेसुद्धा मार्क्सप्रमाणे समाजजीवनातील आर्थिक घटकाचे महत्व मान्य केले होते. पण जितक्या प्रमाणात मार्क्सच्या तत्वज्ञानात आर्थिक घटकास सामाजिक परिवर्तना संदर्भात जे महत्व देण्यात आले आहे ते त्याला मान्य नव्हते. वेबरचे धर्माच्या समाजशास्त्रासंबंधीचे विचार हे मार्क्सने प्रतिपादन केलेल्या एकतर्फी सिद्धांताला दिलेले उत्तर किंवा आव्हानच आहे. मार्क्सने आर्थिक घटकांत कला, साहित्य, सामाजिक व राजकीय विचार, विज्ञान, तत्वज्ञान आणि धर्म या सर्व घटकांना महत्व असते असे म्हंटले असले तरी वेबरला ते पूर्णपणे मान्य नव्हते. मैक्स वेबरच्या मतानुसार नीतीशास्त्र, विविध विचारणाली आणि आर्थिक व्यवस्था या एकमेकांवर प्रभाव पाडत असतात आणि समाजातील नैतिक तत्वे ही आर्थिक बदलांचा पाया तयार करतात. मार्क्सप्रमाणे वेबरने काही विशिष्ट घटकांनांच आर्थिक परिवर्तनासंबंधी महत्व दिले नसून सगळ्या प्रकारच्या घटकांना सारखेच महत्व असते आणि हे घटक परस्परसंबंधीत असतात असे प्रतिपादन केले आहे. मार्क्सच्या सामाजिक परिवर्तनासंबंधीचे विचारांत केवळ आर्थिक घटकांनाच महत्व दिले आहे. काही टिकाकारांच्या मते, केवळ एकाच घटकाला सामाजिक परिवर्तनात महत्वाचे स्थान देणारे मार्क्सचे विचार हे एकांगी स्वरूपाचे असून वेबरने सर्वच घटकांना महत्व दिल्यामुळे त्यांचे विचार मात्र परिपूर्ण आहेत.

वेबर हा वैज्ञानिक पद्धतीचा चिकित्सक असा अध्यासक होता आणि त्याने एकांगी स्वरूपाच्या सिद्धांताचा जाणीवपूर्वक त्याग केला होता. धर्माच्या समाजशास्त्रासंबंधी त्याने मांडलेली तत्वे खालीलप्रमाणे :

१) धर्म आणि आर्थिक घटना या परस्परसंबंधीत असून त्या एकमेकांवर अवलंबून असतात. म्हणजेच दोन्हींचा एकमेकांवर प्रभाव पडतो.

२) वेबरच्या मते, कोणताही एकांगी दृष्टीकोण हा अवैज्ञानिक असतो आणि म्हणूनच चुकीच्या युक्तीवादामुळे आपली फसगत होणार नाही याची खबरदारी आपण घेणे आवश्यक असते. ज्याप्रमाणे इतिहासाचे आर्थिक

स्पष्टीकरण विश्वसनीय आणि अगदी बिनचूक असू शकत नाही त्याचप्रमाणे मर्व सामाजिक घटनांचे मूळ धर्म असतो असे समजून चालने सुझा विश्वासनीय व बोगार नाही. हे दोन्ही घटक प्रमाणानलंबी आहेत. इतकेच नव्हे तर या दोन घटकांशिवाय आणखी कित्येक घटक मानवी समाजाने अस्तित्व व उल्कांतीमध्ये समाविष्ट असतात.

३) वेबरच्या मते, पद्धतीशास्त्राच्या दृष्टिने आपणास कोणत्याही एका घटकाची 'परिवर्तनशील' घटक म्हणून निवड करणे शक्य आहे. यानुसार मैक्स वेबरने धार्मिक घटकाची एक परिवर्तनशील घटक म्हणून निवड करून त्याच्या सहाय्याने या घटकांचा आर्थिक आणि इतर सामाजिक घटकांवर होणाऱ्या परिणामांचे परिक्षण केले आहे.

४) मैक्स वेबरने धर्माच्या समाजशास्त्रात 'आदर्श प्रारूपांचा' अभ्यास केला आहे.

मैक्स वेबरने धर्माची परिवर्तनशील घटक म्हणून निवड करून धर्माचा आर्थिक जीवनावर पडणारा प्रभाव विशद करण्यासाठी 'धर्माचे आर्थिक नीतीशास्त्र' ही संज्ञा मांडली. या संज्ञेत त्याने विविध धर्मातील ईश्वरविषयक तत्वांचा समावेश न करता वर्तनाच्या आधुनिक पद्धतीचा समावेश केला आहे. त्याला असेही आढळून आले की, आर्थिक नीतीशास्त्र आणि धार्मिकशास्त्र एकमेकांपासून वेगळे नसून त्यांच्यात परस्पर संबंध निर्माण झालेले असतात. इतकेच नव्हे तर वर्तनाच्या व्यवहार्य पद्धतीसाठी धार्मिक घटकांशिवाय इतर काही घटकही महत्वाची भूमिका पार पाडत असतात. म्हणून तो म्हणतो की, मानवी वर्तनाला चालना अगर वळण देणारा धर्म हा एकच घटक नसतो तर इतर घटकही त्यात समाविष्ट झालेले असतात.

आपला सिद्धांत निर्दोष होण्यासाठी वेबरने जगातील प्रसिद्ध सहा धर्मातील आर्थिक नीतीतत्वांची निवड केली. ते धर्म खालीलप्रमाणे :

१) कन्फ्युसियानिझाम २) हिंदू ३) बौद्ध ४) इस्लाम ५) ख्रिश्चन आणि ६) ज्यू या सहा धर्मातील आर्थिक नीतीतत्वाचे स्वरूप आणि त्यांचा त्या त्या धर्माच्या अनुयांयांच्या आर्थिक व सामाजिक संघटनावर पडलेला प्रभाव त्याने स्पष्ट केला. प्रा. आर. एन. मुखर्जी यांच्या मताप्रमाणे, वेबरच्या धर्माच्या समाजशास्त्रातील चिंतनाचा सर्वात महत्वाचा अभ्यास म्हणजे त्याने विशद केलेले 'प्रॉटेस्टंटवाद आणि भांडवलवाद' यामधील सहसंबंध. म्हणूनच आपण त्याच्या याविषयीच्या विचारांचा आढावा येथून पुढे घेणार आहोत.

प्रॉटेस्टंटवाद आणि भांडवलवाद :

आपल्या या विभागाच्या अभ्यासातून मैक्स वेबरने हे दाखवून दिले आहे की, प्रॉटेस्टंटवादात असे काही तरी आहे की, ज्याने आर्थिक नियमन व्यवस्था निर्माण करण्यास मदत केली आहे. जिला आपण भांडवलवाद म्हणून ओळखतो. आणि प्रॉटेस्टंटवादातील याच परिवर्तनाने भांडवलवादी अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला प्रत्यक्ष चालना दिली आहे. प्रॉटेस्टंटवाद आणि भांडवलशाहीतील हा ऐतिहासिक सहसंबंध विशद करण्यासाठी वेबरने या दोहोंमधील आदर्श प्रारूपांचा आधार घेतला आहे.

आधुनिक भांडवलशाहीची तीन प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :

१) उद्योग

२) व्यवसाय

३) व्यापार

आधुनिक भांडवलशाहीत या तिन्ही भटकाचे तार्किकतेवर आणि वैज्ञानिक आधारावर जास्तीत जास्त प्रमाणात संघटन करण्यात आलेले असते.

आधुनिक भांडवलशाहीची पाच मूलभूत तत्वे : मॅक्स वेबरने विशद वेळेली आधुनिक भांडवलशाहीची पाच मूलभूत तत्वे खालीलप्रमाणे :

- १) खाजगी मालमतेचे जास्तीत जास्त संपादन हे या संपूर्ण व्यवस्थेतील महत्वाचे तत्व आहे.
- २) उत्पादित मालासाठी संघटित बाजारपेठांची व्यवस्था
- ३) जास्तीतजास्त लोकांना कामाला लावून मोठ्या मिल्स व कारखान्यांच्या सहाय्याने उत्पादन
- ४) जास्तीत जास्त नफा मिळविणे
- ५) श्रमविभाजन व विशेषीकरणाच्या सहाय्याने कामात जास्तीत जास्त कार्यक्षमता निर्माण करणे.

मॅक्स वेबरच्या मतानुसार, 'काम हेच जीवन' आणि 'कार्यक्षमता हीच संपत्ती' ही आधुनिक भांडवलशाही व्यवस्थेची महत्वाची तत्वे आहेत. याप्रमाणेच व्यावसायिक नीतीतत्वांचाही या व्यवस्थेत अंतर्भुवि आहे. जी माणसे त्यांच्या कामात कार्यक्षम आहेत त्यांना अधिक पैसा आणि अधिक मान मिळतो आणि जी याबाबतीत मागे पडतात ती माणसे गरीबच व त्यांना मानही मिळत नाही. इतकेच नव्हे तर जेजे अकार्यक्षम आणि अप्रचलीत आहे ते ते नष्ट होणार आहे. हाच 'भांडवलशाहीचा आत्मा' किंवा 'आदर्श प्रारूप' आहे. असे वेबरने प्रतिपादन केले आहे.

पण या ठिकाणी असा प्रश्न निर्माण होतो की, अशा प्रकारची आर्थिक व्यवस्था कोणत्या शक्तीमुळे टिकवून ठेवली जाते? वेबरच्या मतानुसार ही शक्ती म्हणजेच प्रॉटेस्टंवादातील आर्थिक नीतीतत्वे होत. वेबरला ही आर्थिक नीतीतत्वे बेंजामिन फँकलीन यांच्या आत्मचरित्रात आढळून आली आहेत. बेंजामिन फँकलीन यांना आधुनिक भांडवलशाहीचा पाया घालणाऱ्यापैकी एक अगर आधुनिक भांडवलशाहीचा अगदी सुरुवातीचा प्रतिनिधी म्हणून ओळखले जाते. फँकलीन यांनी आपल्या आत्मचरित्रात जे श्रीमंत होऊ इच्छितात अशा तरूण उद्योजकांना श्रीमंत बनण्याच्या काही युक्त्या सांगितल्या आहेत. यापैकी काही युक्त्यांची आदर्श प्रारूप म्हणून वेबरने निवड केली आहे. ती आर्थिक नीतीतत्वे खालीलप्रमाणे :

- १) वेळ हेच धन अगर संपत्ती आहे.
- २) धनाद्वारेच धनाची वृद्धी होते.
- ३) एक पैसा वाचवणे म्हणजे एक पैसा मिळविणे होय.
- ४) प्रामाणिकपणा हे उत्तम व्यवहार चातुर्याचे लक्षण आहे.
- ५) कोणत्याही व्यवसायासाठी काळजीपूर्वक हिशेब ठेवणे आवश्यक आहे.
- ६) कोणत्याही क्षेत्रातील व्यवसायात यश मिळविण्यासाठी व्यवस्थित आचरण, प्रामाणिकपणा, परिश्रम, कार्यकुशलता, सतर्कता, खरेपणा, एकनिष्ठा ही आवश्यक तत्वे आहेत.

७) ल्वकर झोपून ल्वकर उठण्याच्या सवयीमुळे माणूस आगोऱ्यामंपन, धनवान आणि मृणाली असेही सर्व आर्थिक नीतीतत्वामध्ये असणारे समान अर्थ झोपून काढण्याचा आपण प्रयत्न केला तर ही तो मुद्दा आर्थिक नीतीतत्वे एकाच विशिष्ट मुद्द्यावर भर देताना आपणास आढळून येतात आणि तो मुद्दा म्हणजे काम हीच पूजा आहे. आपण सर्वांनी किमान जास्तीत जागत काम करून पुरेसा पैसा मिळविण्या इतपत आणि पैसा साठवून ठेवाण्याइतके शाहणे असले पाहिजे. असे हुशारीने केलेले कामच व्यक्ती आणि समाजांनाही आरोग्यसंपत्तता आणि धनसंपत्ती मिळवून देईल. म्हणूनच वेबरच्या मतानुसार आधुनिक भांडवलशाही या आत्म्याविना केवळ अशक्य आहे.

प्रॉटेस्टंटवादाने आधुनिक भांडवलशाहीला दिलेल्या सात देणग्या :

१) काम हाच सदगुण :

आधुनिक भांडवलशाही आणि प्रॉटेस्टंटवाद या दोहोंमध्ये संबंध निश्चित करताना वेबरने हे स्पष्ट केले की, ‘काम हाच सदगुण’ आहे ही प्रॉटेस्टंटामधील प्रमुख कल्पना आहे. कॅथॉलिक नीतीतत्वाना याची ओळख नाही. कॅथॉलिकांमध्ये अशी दंतकथा आहे की, ॲडॅम आणि ईब्ह यांनी ज्ञानवृक्षाला लागलेले फळ गृहण केल्यामुळे त्यांना स्वर्ग सोडून जाण्यास सांगितले आणि त्या दोघांनाही शिक्षा दिली की, ईथून पुढे ईब्ह आणि तिच्या मूर्लीना प्रसुतीसमयी वेदना सहन कराव्या लागतील आणि ॲडॅम आणि त्याच्या मूलांना घाम गाळून अन्न मिळवावे लागेल. अशा प्रकारे कॅथॉलिकांमध्ये काम हा सदगुण नसून ती एक शिक्षा आहे. प्रॉटेस्टेंट नीतीतत्वांमध्ये मात्र काम ही अशी गोष्ट आहे की, प्रत्येकाने स्वतःसाठी केली पाहिजे. अशी गोष्ट आहे की, जी चांगली आहे आणि यापेक्षाही महत्वाचे म्हणजे काम ही अशी गोष्ट आहे जी परमेश्वराच्या वैभवात भर घालते. म्हणूनच काम हाच सदगुण आहे. ही प्रॉटेस्टंटवादाने भांडवलशाहीला दिलेली पहिली देणगी ठरते.

२) व्यावसायिक नीतितत्वे :

प्रॉटेस्टंटवादाने भांडवलशाहीचा विकास प्रभावित करणारी दिलेली दुसरी देणगी म्हणजे ‘व्यवसायाची नीतितत्वे’ अगर ‘उद्योगाची’ संकल्पना होय. या व्यवसायिक नीतितत्वांचा कॅल्विनवादाशी संबंध आहे. ज्यात हे स्पष्ट केले आहे की, व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर प्रत्येक आत्म्याला एक तर स्वर्गात किंवा नरकात जावे लागणार आहे. व्यक्तीने जन्मभर केलेले कोणतेही काम त्याच्या नशिबात बदल घडून आणू शकत नाही. पण जीवन जगत असताना व्यक्तीला अशी काही चिन्हे दिसून येतात की, त्यावरून आपला आत्मा स्वर्गात जाणार की नरकात या विषयी तिला अंदाज येऊ शकतो. जर मानवाने त्याच्या कामात यश प्रिळविले अगर उपजीविकेत तो यशस्वी झाला तर हे एक सुचिन्ह आहे की, जे त्याच्या अंतिम नशिबाची कल्पना देऊ शकते. अशा नीतीतत्वाच्या सहाय्याने प्रत्येक व्यक्तीवर त्याने आपल्या उद्योगामध्ये सतत कार्यमग्न राहून अधिकाधिक यश संपादन करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असा प्रभाव पाडला गेला. प्रत्येकाने आपल्या वाट्याला आलेले काम व्यवस्थितरित्या आणि यशस्वीपणे करणे हे परमेश्वरी ईच्छेचा गौरव करण्याचे साधन आहे. चर्चला नियमित भेट दिल्यामुळे अगर यात्रांमूळे मोक्षाची प्राप्ती होणार नाही, तर आपल्या वाट्याला आलेले काम व्यवस्थितरित्या करण्यानेच मिळणार आहे. एखादी व्यक्ती आपल्या धर्माचे पालन चर्चप्रमाणाचे आपल्या कामाच्या ठिकाणीही करू शकते. अशा प्रकारची न्यावसायिक नीतितत्वे प्रॉटेस्टंटवादाने भांडवलशाहीच्या विकासासाठी दिलेली दुसरी देणगी ठरते.

४) व्याज घेण्यास दिलेली मानवता :

पूर्वी स्पष्ट केल्याप्रमाणे गोजामिन फ्रॅकलिन यांनी प्रॅटिस्टंटवादाने भांडवलशाहीला दिलेली तिचारी देणारी म्हणावे असावा घेण्यास दिलेली परवानगी होय. असा होतो की, आपण आपला पैसा व्याज मिळविण्याचा घवासी बऱ्याची होते असे तत्व मांडले होते. याचाच अर्थ विकासाला सहाय्यभूत ठरत्या.

५) अतिमध्यसेवनावर बंदी :

प्रॅटिस्टंटवादाने अतिमध्यसेवनावर बंदी घालून मितपानाचे उदात्तीकरण केले ही प्रॅटिस्टंटवादाकडून भांडवलशाहीला मिळालेली चौथी महत्वाची देणारी आहे. यामुळे लोकांमधील आठशीपणा कमी होऊन कामाच्या ठिकाणची त्यांची कार्यक्षमता वाढेल. सामान्यपणे यंत्रावर काम करणाऱ्या लोकांच्यासाठी अशा प्रकारची अतिमध्यसेवनावरील बंदी अत्यंत हितकारक आहे.

६) अतिसुट्ट्या घेण्याला विरोध :

प्रॅटिस्टंटवादात कॅथॉलिकांप्रमाणे अति सुट्ट्या घेण्याला विरोध केला आहे. प्रॅटिस्टंटांसाठी काम हीच पूजा आहे. भांडवलशाही व्यवस्थेलाही अधिकाधिक काम आणि कमितकमी सुट्ट्या विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक आहेत. यामुळे माणसाचे कामाचे तास वाढले इतकेच नव्हे तर भांडवलाचा पुरेपूर वापर होऊ शकला.

७) साक्षरता व शिक्षणाला चालना :

प्रॅटिस्टंटवादाने साक्षरता व शिक्षणाला दिलेल्या प्रोत्साहनामुळे सर्वसामान्याच्या शिक्षणात आणि साक्षरतेत वाढ झाली. परिणामी कुशल लोकांची संख्याही वाढली.

८) सर्वसंगपरित्याग :

प्रॅटिस्टंटवादाने लोकांना संपत्ती गोळा करण्याला परवानगी दिली पण तिचा वापर मौजमजेसाठी करण्याला विरोध केला. परिणामी भांडवलाच्या संचयाला चालना मिळाली.

वेबरन्या मतानुसार अशा प्रकारे प्रॅटिस्टंटवाद आणि त्यांची आर्थिक नीतितत्वांनी भांडवलशाहीच्या उदयाला आणि विकासाला एक सकारात्मक शक्ती म्हणून सहाय्य केल्याचे दिसून येते. पण याचा अर्थ असा नव्हे की, प्रॅटिस्टंटवाद आणि त्यातील आर्थिक नीतितत्वे हा भांडवलशाहीच्या उदयामार्गील एकमेव घटक नसून इतरही अनेक घटकांनी भांडवलशाहीच्या विकासाच्या प्रक्रियेत आपआपले योगदान दिले आहे. वेबरने भांडवलशाहीच्या उत्क्रांतीचे परिक्षण करून आपल्या विचारांच्या पूष्ट्यर्थ आपणासमोर इतिहासातील काही तथ्येही मांडली आहेत. त्यांने हे दाखवून दिले आहे की, प्रॅटिस्टंटवादी विचारसरणी सर्वमान्य असलेल्या राष्ट्रांत (उदा. इंग्लंड व अमेरिका) भाडवलशाहीचा उच्चतम विकास झाला आहे. याउलट इटली, स्पेन यासारख्या राष्ट्रांना याबाबत फारसे यश्लाभलेले नाही कारण या राष्ट्रांत कॅथॉलिक नीतितत्वांचा प्रभाव आहे.